

İKİLEMELERİN YAPISINDAKİ ÇİNCE VE SANSKRİTÇE ELEMENTLER (Eski Türkçe Sözlük¹ ve Kırgız Dili Materyallerinde)

KARATAYEVA S.K.

Kırgız Devlet Pedagoji Üniversitesi

(Kırgızcadan aktaran: ERMATOVA B.M.)

Bu çalışmamızda, dilin gelişme sürecinde temel rol oynayan alıntı sözler, bu sözlerin ikileme yapımındaki görevleri üzerinde durulacaktır. Genel dilbiliminde, Türkolojide dilin zenginleşme yolları konusunda birçok araştırma yapıldı. Dilbiliminde alıntı sözlerden oluşan söz varlığının araştırılması birçok zorluğu beraberinde getirir, çünkü diller değişik tarihi muhitlerde ve değişik coğrafi şartlarda gerçekleştiğinden “kaynak dil”in belirlenmesi güçtür (**Baskakov, 1987: 6**). Yeryüzünde herhangi bir dil başka dillerden ayrı yaşayamaz. Dilin sözlük yapısında bir halkın başka halklarla olan ilişkisi yansıtılır. İşte bu sebeple söz varlığı sadece dilin iç kaynakları ile değil, alıntı sözlerle de gelişir. Yeni yeni yerleşmekte olan alıntı sözler girdikleri dil için herhangi bir düzeydeki yeni elementlerdir (**Baskakov, 1966: 347**). Bu sebeple yeni elementlerin benimsenmesinde dilin ses özellikleri tamamen göz önünde bulundurulur. Bir araya gelen parçaların eşleşme sürecinde sinonim ve antonim biçimlerin görev aldığı derecede alıntı sözler de görev alır. Yani, ikileme yapımında bir ölçüye kadar dış elementler büyük rol oynarlar.

Bir dildeki ikilemelerin gelişmesine yabancı dillerden giren elementlerin etkileri konusunda Türkolojide yapılan bilimsel araştırmalar oldukça azdır. Bu tür bir dil olayına özel olarak atfedilerek yapılan herhangi bir çalışma yoktur. Günümüzde eski Türk yazılı abidelerindeki ikilemelerin yapısı dahilindeki alıntı sözler Türkolojinin önündeki güncel meselelerden biridir. Alıntı sözlerden oluşan ikilemelerin eşlerinin önemli bir kısmı semantik açıdan sinonim sözlerdir. Bunun sebebi de, bir dildeki bir kavramı ifade eden yabancı dilden giren bir söz ile birleştirilerek kullanılmış, buna karşılık bu dildeki yeni sözün kavranması için aslı sözlerden oluşan ikilemeler yapılmıştır. Sonuç olarak, bir kavramın iki adı olmuştur.

Türk dillerine, dolayısıyla Kırgız diline Çincenin etkisi konusunda dilbiliminde yapılan özel araştırmalara az rastlanır. Bu meseleyi ilk defa XIX. asrın son çeyreğinde meşhur Rus sinologu V.P. Vasilyev ele almıştır. O, çalışmasında Çince ile Orta Asya’daki Türk dillerinin birbirlerine yaptıkları etkileri incelemenin gerekli olduğunu belirtmişti. Türk dilleri arasında Uygur dilindeki Çince unsurlar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu araştırmalarda temel olarak sosyo-siyasi terimlere ve günümüz sözlü halk edebiyatı söz varlığına ağırlık verilmiştir. Uygur dilindeki Çince unsurların ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin sebebi bu dili konuşan halkın Çin halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşaması ve Çince unsurların bu dilde sık rastlanmasıdır.

Kırgız dilindeki Çince unsurlara, ilk araştırmacılarından biri olarak Ç. K. Drykanova araştırmalarında yer verilmiştir. O, K.K. Yudahin’in “Kırgızca – Rusça Sözlük”ünde dokuz kök kelimeye rastlandığını ifade eder (**Dıykanova, 1998: 134-135**).

---

¹ Drevnetyurkskiy Slovar. – Leningrad, 1969. – 676.s.

92 İKİLEMELERİN YAPISINDAKİ ÇİNCE VE SANSKRİTÇE ELEMENTLER (Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili Materyallerinde)

Bugüne kadar eski Türk yazılı abidelerindeki Çince unsurlar konusundaki bilimsel görüşler henüz bir sisteme oturmamıştır. Anlaşıldığı üzere, Türk dillerinde konuşan göçebe halkların, dolayısıyla Kırgızların Çin hanedanlıklarıyla derin siyasi ve ekonomik-kültürel ilişkiler içinde bulduklarını tarihi kaynaklar tasdiklemektedirler. Doğubilimci L. N. Gumilyev şöyle yazar: “Türkütler Çin’i gelir kaynakları olarak, Çinliler ise Türküt Kağanlığını sınırları için daimi bir tehlike olarak görüyorlardı...” (Gumilyev, 1993: 118). Türk dillerindeki Çince unsurlar zaman olarak iki döneme ayrılabilir. İlk ya da eski Çin söz varlığı Tan İmparatorluğu dönemine aittir. Doğu Türk Kağanlığı VII. asrın ortalarında Tan İmparatorluğu’na tabi olur. Bu dönemde Doğu Türk Kağanlığı’nın başında bulunan Cangar Kimin-han halkını Çinlileştirmeye çalışmıştır. O, Türkleri Çinliler gibi giyinmeye, ev yapmaya ve ekin ekmeğe zorlamıştır. Böylesine sosyo-siyasi bir durum elbette ki Türkçe söz varlığını da etkilemiştir.

Türk dilli halkların, dolayısıyla Kırgızların söz varlığına Çincenin etkisinin artmasında ikinci dönem Çin İmparatorluğu’nun tarih sahnesine (XVII-XX. yüzyıl) çıkmasıyla başlar. Bunun dışında, Türk dillerine Çince unsurların sınır yoluyla ya da başka diller aracılığıyla girdiğini N. A. Baskakov araştırmalarında belirtmektedir. Ona göre, Moğol ve Mançu dilleri iki dilin arasında dil köprüsü olarak hizmet etmişti. Kırgız diline ise son dönemlerde alıntı sözler Doğu Türkistan’dan Fergana vadisine göç eden Uygurlar aracılığıyla girmiştir. Türk dillerindeki Çince unsurları araştıran N. A. Baskakov birçok Türk dilinin söz varlığında ortak olarak elliden fazla Çince unsur olduğunu tespit etmişti (Haugen, 1972: 70).

İkilemelerin birleşimi içinde rastlanan Çince unsurları yukarıdaki özellikleri dikkate olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Bu tür ikilemelerin kısımlarının bir kural olarak birinci ya da ikinci kısmı Çince unsurlardan oluşmuştur. Her iki kısmı da alıntı olan birleşmeler yoktur. Eski Türk yazılı abidelerinde birinci kısmı Çince surdan oluşan birleşimler miktar olarak daha fazladır.

DTS: bütün çın < ET. bütün II “güvenilir” + çın > Çin. çên “doğru, güvenilir” (Gabain, 1974: 334) > Çin. çjên “gerçek, doğru” (Novgorodskiy, 1951: 46-47) = gerçek, güvenilir (DTS, 1969: 134).

yoğrı çanak < ET. yoğrı “çanak, fincan” + çanak > Çin. chin “Çine ait” + ayak “fincan” > “çanak-fincan” (Räsänen, 1969: 98) = çanak-çömlek (DTS, 1969: 270).

otaçı başşı < ET. otaçı “hekim” + başşı > Çin. pāk-şi // pāk-dzi “ustad, öğretmen” (Gabain, 1974: 326) = hekim (DTS, 1969: 551).

kap tolğuk < kap > Çin. kia > «çuval; cep» (Gabain, 1974: 355) + ET. _tolğuk = çuval, torba (DTS, 1969: 420).

teñ tuş < teñ > Çin. t’an~tan’ “düzlük” (Kolokolov, 1935, 16) + tuş II 1. “hizasındaki, karşısındaki” = teñ tuş (DTS, 1969: 551).

eşit- tıñla- < tıñla- > Çin. tiñ- “dinle” (Räsänen, 1969: 478) + ET. eşit- II “işit” = işit (DTS, 1969: 185). Bu söz Türk dillerine müstakil bir şekilde alınmış ve -la fiil eki eklenip geçişli fiil yapılmıştır. Hepsi 28 kısımdır.

Kırg.: kудay-teñir_ < teñri > Çin. çen-li “tanrı” (Pelliot, 1944: 185);

temir-tezek – temir // temür (KP31₁) < Çin. te-pi “demirin kısmı, yaprak” (Çen Can-Hao, 1953: 169) v.b.

Yukarıda adı geçen sözlükte verilen ikilemelerin birleşimindeki Çince unsurlar Kırgız dilinde günümüzde de kullanılmaktadır. Ancak, (teñ-tuş birleşiminin dışında) ikileme olarak değil, tek başına kullanılmaktadır. DTS’te Çince unsurlara temel olarak Uygur yazısı ile yazılmış yazılı abidelerde rastlanır. Bu yazılı abidelerin en eskisi

tahmini olarak V-VII. yüzyıllarda “Maniheistlerin Tövbe Duası” tercümesidir. Eski döneme ait olan Çince unsurların birçoğu günümüz Kırgız dilinde kullanılmaktadır. Bu tür alıntı sözcükler geniş halk kitlesine dağılmamış, zaman geçtikçe de unutulmuştur. Bize göre, bu Çince unsurlar eğitilmiş insanlar arasında kullanılmıştır. Bu sözcükler şunlardır: kay beltir < Çin. kay II “yollar” + ET. beltir 1. “dönemeçler” = yollar ve dönemeçler (DTS, 1969: 406), koymso ağılık < Çin. koymso “hazine” + ET. ağılık “hazine” = hazine (DTS, 1969: 311), tsuy yazuk < Çin. tsuy “günah” + ET. yazuk I “günah” (DTS, 1969: 583), xua çeçäk < Çin. xua “çiçek” + ET. çeçäk “çiçek” = çiçek (DTS, 1969: 638) v.b.

Araştırmaların büyük kısmının belirttiği gibi, temel olarak isim grubuna dahil olan (isim, sıfat, sayı) sözcükler alınmıştır. Fiil anlamındaki sözcüklere ise oldukça ender rastlanır: eşit - tñla - < “dinle” (DTS, 1969: 185), erinçke- tsuyurka- < “merhamet et-” (DTS, 1969: 178). Bu birleşimlerin eşleri müstakil şekillerde alınmış ve Türk dillerinde yeniden fiil yapım eki eklenerek fiil yapılmıştır.

Her iki ögesi de Çince unsurlardan oluşan ikilemeler için, Sözlük’te ve Kırgız dilinde bulunan altun kümüş birleşimini gösterebiliriz. Bu ikileme, Kırgız dilinde de ilk anlamıyla kullanılır. “altun kümüş” < “zenginlik, dünya anlamında” (DTS, 1969: 40): 1) altun < ET. ala ~ al “kızıl” + Çin. tun “bakır” > “altın” (Çen Çan-Hao, 1953: 328); āl “kızıl” + Çin. toñ “bakır” > altun “altın” (Räsänen, 1969: 18, 488; ESTY; 142). A. M. Şerbak da “altun” sözüyle ilgili olarak Moğol ve Türk dillerinde etimolojik analiz yapılamayacağı şeklinde bir sonuca varmıştır. O, yukarıdaki araştırmacıların fikrine katılır (Şerbak, 1966: 21-35). 2) kümüş ~ Çuvaş., kêmêl “gümüş” > Çin. kim “demir, altın” < kiäm – liæn “gümüş” (Ramstedt, 1949: 116).

İkinci kısımdaki Çince unsurlar Kırgız diline son yüzyıllarda girmiştir. Orta asırlarda Çin ile Merkezi Asya’daki göçebe kabileler arasında kültürel-ekonomik ilişkilerin meydana geldiğini G. P. Suprunenko da belirtir (Sıçeva, 1974: 59, 64).

Çince unsurlara aşağıdaki birleşimlerin yapısında rastlanır: zañ – zakon > zañ “kural, kanun” < Çin. yañ “model, örnek” > Moğ. zang “kural, kanun” (Räsänen, 1969: 186) < Çin. d’yan ~ d’yan “model, örnek” (Kolokolov, 1935: 573). Bu söz DTS’te “model, örnek” anlamında yañ kep, yañ osuğ (DTS, 1969: 233) ve “hal hareket” anlamında kılķ yañ (DTS, 1969: 444) birleşiminde kullanılmıştır. Bu ikileme Moğol dilinde “kural, kanun” anlamında kullanılmış, ancak Türk dillerinde yukarıdaki mecazî anlamda kullanılmıştır.

çını-ayak – çını > Çin. chin “Çin, Çinli” (Räsänen, 1969: 111). Birleşimin ikinci kısmına sözlükte idiş-ayak (DTS, 1969: 203), ayak tergi (DTS, 1969: 27) ikilemeleri yapısında rastlanır.

çoñ-kicine – çoñ > Çin. çañ “uzunluk, uzun” (Räsänen, 1969: 116). Bunun dışında atak-dañk, buduñ-çañ gibi DTS’te rastlanmayan ikilemeler de mevcuttur.

N. A. Baskakov, iş~is “iş” ve suğ~suw “su” sözcüklerinin Çincedeki anlam ve ses açısından uygun düşen sözcüklerle karşılaştırır. Bize göre, bu sözcükler eski aslı sözcüklere dahildir.

Kısımları Çince unsurlardan oluşan ikilemeler DTS’te çok sayıda Kırgız dili ile karşılaştırılarak kullanılmıştır. Bunu, tarafımızdan yapılan istatistikî araştırmalar da kanıtlamaktadır. Yazılı abidelerde ikilemelerde rastlanan Çince unsurların önemli kısmı Kırgızca ile ilgili değildir. Yukarıda incelenen ikilemelerin birinci ya da ikinci kısmının günümüzde tek başına kullanılmakta olduğunu görebiliriz. Bize göre, Çince unsurlar kabulleri esnasında dil engelleriyle karşılaşmışlardır. Bunun sebebi de Çincenin fonetik sisteminin Türk dillerine uygun gelmemesidir. Bununla birlikte, bu sözcükler daha çok yazı dilinde ve tercümelerde kullanıldıkları için sadece eğitilmiş insanlar tarafından kullanılmış olmalıdır.

94 İKİLEMELERİN YAPISINDAKİ ÇİNCE VE SANSKRİTÇE ELEMENTLER
(Eski Türkçe Sözlük ve Kırgız Dili Materyallerinde)

Eski Türk yazılı abidelerindeki alıntı sözler arasında Sanskritçe unsurlar ayrı bir yer alır. Tabii ki bu özellik, yazılı abidelerin dillerinin yaşadıkları devir ile sınırlıdır. Sanskritçe unsurlar günümüz Türk dilleri için temel şekiller değillerdir, ancak bir iki sözde rastlanması büyük bir ihtimaldir.

VII-VIII. asırlarda Asya çapında çeşitli dinler yayılmaya başlar. Batı'da İslâm dini yayılmaya başlar. Batı'da İslam dini yayılmaya başlarken, Doğu'da ise Budizm, Kuzey'de Nasturi Hristiyanlıkla birlikte Maniheizm gelişmeye başlar. Etnik kökenini terkederek dünya dini haline gelen dinlerin ilkinin Budizm olduğu kabul edilir. İşte bu sebeple, bu dinin kuralları, yaşam biçimi ve etnik sistemi başka halklar arasında hızlı bir biçimde yayılmıştır. Orta Asya'da yaşayan Soğdlar, Parfyanlar Budizm dinini yayan misyonerler idiler. Onlar milâdî ikinci asırdan itibaren Buda'nın eserlerini tercüme etmeye başlamışlardır. Bu sebeple Orta Asyayı, Budizm dinini Doğu Türkistan'a, daha da ilerilere doğu ülkelerine - Moğolistan, Tibet, Çin ve Japonya'ya yayan "retronslyator" olarak görülmektedir (**Suprunenko, 1976: 54**).

Sanskritçe unsurlar eski Türk çağında, Budizm dini aracılığıyla Türk dillerinin doğu kolunda kabul edilmeye başlar. Temel olarak eski Uygur dili aracılığıyla girer. Bunun sebebi Uygurların bir kısmının Budizm dinine girmeleridir (**Tabışaliyeva, 1993: 41**). Bu konuda, A. Tabışaliyeva şöyle yazar: "Erken dönem orta asırlarda Soğd, Margiana, Fergana ve Yedi-Su bölgelerinde Budizm dini yayılmaya başlar. VI. asırda bu vadiye gelen Türklerin hanları giderek bu dine geçmeye başlarlar ve Budist topluluklarına yardım ederler" (**Suprunenko, 1976: 55**). Ancak, bu din, Türk dillerinde konuşan halklara yerleşip yayılmaz. Bize göre, Budizm özgür ve savaşçı olan Türk halklarının mantıklarına uygun gelmemiştir. DTS'te Sanskritçe unsurlara Uygur yazısı ile Budizm hakkında yazılan metinlerde rastlanır. Kısımları Sanskritçe unsurlardan oluşan ikilemeler sayı olarak fazladır. Bir kural olarak, bu ikilemelerin birinci ya da ikinci kısmı Türkçe unsurlar, daha açık bir ifadeyle, Türk dilindeki eşdeğerleri ile birlikte yan yana kullanılmışlardır. Bize göre, bu birleşimler yabancı bir dilden giren bir sözü açıklamak, belirtmek için oluşturulmuştur, ancak bu ikilemeler sadece yazılı dilde kullanılmışlar, geniş halk kitlelerine yayılmamışlardır. Bu sebep dolayısıyla olmalıdır ki, yazılı abidelerin dilinde rastlanan Sanskritçe unsurlardan oluşan birleşimler, günümüz Kırgız dilinde korunmamışlardır. Örneğin, DTS: çambudivip uluş < Sansk. çambudivip "Budistlerde İndiya'nın adı; dünya; Hint uzay biliminde bir kıtanın adı" + ET. uluş "köy" = dünya, alem (**DTS, 1969: 138**), muyan edgü (~edgü) < Sansk. muyan I. "iyilik, iyi iş" + ET. edgü (~edgü) 3. "iyilik" = iyilik, iyi iş (**DTS, 1969: 347**), murvant monçuç < Sansk. murvant "değerli süs, boncuk" + ET. monçuç I. "boncuk" = değerli takı, boncuk (**DTS, 1969: 352**), kut buyan < ET. kut II "kut, baht, başarı, olgunluk" + Sansk. buyan I "iyilik, iyi iş" = "baht, kut, rahatlık" (**DTS, 1969: 471**), tükäl barm < ET. tükäl I I. "bütün, eksiksiz" + Sansk. barm I = eksiksiz (**DTS, 1969: 596**), irşi karşı < Sansk. irşi II + ET. karşı II I. "hasımlık, kavga" = kıskançlık ve hasımlık (**DTS, 1969: 212**), çoq parmanu < ET. çoq "toz" + Sansk. parmanu = tozlar (**DTS, 1969: 457**) v.b.

Örneklerden görüldüğü üzere, temel olarak isim grubundaki sözler alınmıştır, sıfat grubundaki bir söze ise sadece birleşimin açıklanmasında rastlanır: tükäl barm (Sansk.) < "eksiksiz". Toplam 19 birleşim mevcuttur.

Çince unsurlar gibi Sanskritçe unsurlara yazılı abidelerde sık rastlanır. Alıntı sözlerde bu unsurların hemen hemen hiçbiri Kırgız dilinde kullanılmaz. Sanskritçe unsurların kullanılmaması Budizm dininin Türk halkları arasında yayılmaması ile de açıklanmaktadır.

KAYNAKLAR

- BASKAKOV N.A. **K Probleme Kitayskih Zaimstvovaniy v Turkskih Yazıkah** // ST. 1987.
- BASKAKOV N.A. **Turkskiye Yazıki** (Obşıye Svedeniya i Tipologıçeskaya Harakteristika) // Yazıki Narodov SSSR. – Moskova, 1966.
- DIYKANOVA Ç.K. **Struktura Odnoslojnih Kornevih Slov i Osnov: Na Materiale İskonnoy i Zaimstvovannoy Leksiki Kırgızskogo Yazıka**. – Bışkek, 1998.
- GUMİLYEV L.N. **Drevniye Turki**. – Moskova, 1993.
- HAUGEN E. **Protsess Zaimstvovaniya** // kitapta: Novoye v lingvistike. – Moskova, 1972. VI Bas.
- SIÇEVA V.A. **Arabskiye i Persidskiye Leksiçeskiye Zaimstvovaniye v Gagauzskom Yazıke**: AKD. – Moskova, 1974.
- SUPRUNENKO G.P. **İz İstorii Vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırgızami** // kitapta: Sibir, Tsentralnaya i Vostoçnaya Aziya v Sredniye Veka. – Novosibirsk, 1976.
- TABIŞALİYEVA A. **Vera v Turkestane** (Oçerk İstorii Peligiy Sredney Azii i Kazahstana). – Bışkek, 1993.